

واکاوی تطبیقی آرای علمای اهل سنت و وهابیت درباره حجیت خبر واحد در اعتقادات

مهدی براتی*

چکیده

محلّ نزاع، در اخبار آحاد روایات واحدی است که فارغ از هرگونه تقویت‌کننده هستند. در رابطه با اینکه خبر واحد بدون قرینه علم‌آور یا ظن‌آور است سه قول اصلی وجود دارد: ۱. خبر واحد ثقه، مطلقاً مفید علم است؛ ۲. خبر واحد محفوف به قرائن، فقط مفید علم یقینی است؛ ۳. خبر واحد ثقه، مطلقاً مفید ظن است. برخی از وهابیان حجیت خبر واحد در اعتقادات را بر اساس اجماعی یقینی می‌دانند. برای حجیت خبر واحد در اعتقادات و علم‌آور بودن آن، ادله مختلفی از سوی آن‌ها ارائه شده است که البانی در دو کتاب الحدیث حجة بنفسه فی العقائد والأحكام و أشرطة متفرقة به نقل آن پرداخته است. ظاهر کلمات و عبارات علمای شیعه نشان‌دهنده نپذیرفتن حجیت خبر واحد در مسائل اعتقادی، به دلیل ظنی بودن آن است؛ ولی ابن تیمیه با طرح مبحث تلقی امت به قبول، دایره علم‌آوری خبر واحد را گسترده‌تر می‌کند و بسیاری از اخبار آحاد را با این استناد علم‌آور می‌داند.

کلیدواژه‌ها: خبر واحد، حجیت خبر واحد، ظنی‌الصدور، اصول، اعتقادات، وهابیت.

مقدمه

روایات اسلامی بیانگر سنت نبوی، به عنوان یکی از منابع اسلامی، هستند. این روایات به دو صورت متواتر و واحد به دست مسلمان رسیده‌اند و در قرون مختلف نقل شده‌اند. تعالیم دینی نیز در سه حیطه اعتقادات، به عنوان اصول؛ احکام، به عنوان فروع و اخلاقیات مطرح شده‌اند. استناد و تصدیق روایات در هر کدام منوط به حجیت آن روایت است. روایات متواتر دارای حجیت در همه عرصه‌های مذکوراند؛ اما درباره اخبار آحاد ثقه و عادل در امور اعتقادی، اختلاف وجود دارد. ما در این مقاله در صدد «واکاوی تطبیقی آرای علمای اهل سنت و وهابیت درباره حجیت خبر واحد در مسائل اعتقادی» هستیم.

آشنایی با این نظرها در مسئله نقد جریان‌های تکفیری، خصوصاً وهابیت، ضروری است. از آنجایی که اتکا به روایات آحاد در منابع وهابی مکرراً دیده می‌شود، قطعاً نتیجه این تحقیق در ارزیابی میزان صحت و خطای آن‌ها جایگاه ویژه‌ای خواهد داشت. همچنین احتجاج علمی در مقابل مخالفین نیازمند به کارگیری روشی حرفه‌ای و عالمانه و با استناد به اصول حدیثی و مسلمات خصم است؛ لذا یک محقق ناگزیر از بررسی مبانی در استناد به خبر واحد در اعتقادات می‌باشد.

مؤلفین و محققین بسیاری به تبیین و نگارش درباره این موضوع پرداخته‌اند که به طور کل به سه دسته تقسیم می‌شوند: الف) موافقین حجیت خبر واحد در اعتقادات؛ ب) مخالفین حجیت خبر واحد در اعتقادات؛ ج) آثار صرفاً حکایتگر انظار بدون قضاوت.

محل نزاع در اخبار آحاد

محل نزاع در اخبار آحاد، روایات واحد غیرمتواتری است که همراه تقویت‌کننده، شهرت یا استفاضه نباشد. این نوع اخبار آحاد از دو حیث بحث شده‌اند: یکی مفید علم یا ظن بودن و دیگری، حجیت در اعتقادات در صورت ظنی بودن. شوکانی در ارشاد الفحول محل نزاع را این گونه تقریر کرده است:

واعلم ان الخلاف الذي ذكرناه في اول هذا البحث من افادة خبر الآحاد الظن أو العلم مفيد بما اذا كان خبر واحد لم ينضم اليه ما يقويه واما اذا انضم اليه ما يقويه

أو كان مشهوراً أو مستفيضاً فلا يجرى فيه الخلاف المذكور ولا نزاع في ان خبر الواحد اذا وقع الاجماع على العمل بمقتضاه فانه يفيد العلم لأن الاجماع عليه قد صيره من المعلوم صدقه وهكذا خبر الواحد اذا تلقتة الامة بالقبول فكانوا بين عامل به ومتأول له ومن هذا القسم احاديث صحيحة البخاري ومسلم فان الامة تلقت ما فيهما بالقبول ومن لم يعمل ببعض من ذلك فقد أوله والتأويل فرع القبول.^۱

بدرالدین زرکشی نیز تصریح می‌کند که پذیرش حجیت خبر واحد در اصول دین، متوقف بر مفید علم بودن است و در غیر این صورت، عمل بر اساس آن در محل قطع که اعتقادات باشد، ممتنع است:

أَنَّهُ هَلْ يَقْبَلُ خَبْرُ الْوَاحِدِ فِي أُصُولِ الدِّيَانَاتِ فَمَنْ قَالَ يَفِيدُ الْعِلْمَ قَبْلَهُ وَمَنْ قَالَ لَا يَفِيدُ لَمْ يَثْبُتْ بِمَجَرَّدِهِ إِذِ الْعَمَلُ بِالظَّنِّ فِيمَا هُوَ مَحَلُّ الْقَطْعِ مُمْتَنِعٌ.^۲

خبر واحد مفید علم یا ظن

در باره اینکه خبر واحد بدون قرینه، علم‌آور یا ظن‌آور است، سه قول اصلی و عمده مطرح است:

۱. خبر واحد ثقه، مطلقاً مفید علم است

ابن حزم آندلسی قسم دوم از اخبار را خبر واحدی می‌داند که توسط راوی عادل نقل شده باشد و در ادامه بیان می‌کند که وجوب علم و عمل دارد و این را اعتقاد تنی چند از علما می‌داند:

قال على القسم الثاني من الأخبار ما نقله الواحد عن الواحد فهذا إذا اتصل برواية العدول إلى رسول الله ﷺ وجب العمل به ووجب العلم بصحته أيضاً وبين هذا وبين شهادة العدول فرق ذكره إن شاء الله تعالى وهو قول الحارث بن أسد المحاسبي والحسين بن علي الكرابيسي وقد قال به أبو سليمان وذكره ابن خويز منداد عن مالك بن أنس والبرهان على صحة وجوب قبوله قول الله عز وجل ﴿وما كان المؤمنون لينفروا كافة فلولا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين

۱. شوکانی، محمد بن علی، إرشاد الفحول، ج ۱، ص ۱۳۸.

۲. زرکشی، بدر الدین، البحر المحیط فی أصول الفقه، ج ۳، ص ۳۲۶.

ولینذروا قومهم إذا رجعوا إليهم لعلهم يحذرون»^۱.

ابن قیم جوزی امام مالک، شافعی و اصحاب ابوحنیفه را نیز از معتقدین به علم آور بودن خبر واحد می شمارد:

فَمِمَّنْ نَصَّ عَلَى أَنَّ خَيْرَ الْوَاحِدِ يَفِيدُ الْعِلْمَ مَالِكٌ وَالشَّافِعِيُّ وَأَصْحَابُ أَبِي حَنِيفَةَ
وَدَاوُدُ بْنُ عَلِيٍّ وَأَصْحَابُهُ كَأَبِي مُحَمَّدٍ بْنِ حَزْمٍ وَنَصَّ عَلَيْهِ الْحُسَيْنُ بْنُ عَلِيٍّ
الْكَرَائِسِيُّ وَالْحَارِثُ بْنُ أَسَدٍ الْمُحَاسِبِيُّ.^۲

البانی نیز اطلاق خبر واحد در علم آور بودن خبر واحد را یقینی می داند. او با نقل سیره صحابه در اسناد روایت به پیامبر ﷺ با اینکه خودشان مستقیم از ایشان روایت را نشنیده اند، بلکه از صحابی دیگری دریافت کرده اند، بیان می دارد که نشان دهنده علم آور بودن خبر واحد است:

في صحيح البخارى: قال رسول الله ﷺ في عدة مواضع، وكثير من أحاديث الصحابة يقول فيها أحدهم: قال رسول الله ﷺ وإنما سمعته من صحابي غيره، وهذه شهادة من القائل، وجزم على رسول الله ﷺ بما نسب إليه من قول أو فعل، فلو كان خبر الواحد لا يفيد العلم لكان شاهداً على رسول الله ﷺ - بغير علم.^۳

۲. خبر واحد محفوف به قراین، فقط مفید علم یقینی است

دیدگاه دوم نسبت به خبر واحد، ظنی بودن اخبار غیر محفوف به قرینه و علم آور بودن تمام خبر آحاد محفوف به قراین است. صبری این قول را دیدگاه عامه اهل حدیث و بسیاری از محققین مالکیه، شافعیه و حنابله می داند: «وهذا مذهب عامة أهل الحديث وكثير من محققى الفقه والأصول والكلام من حنفية ومالكية وشافعية وحنابلة وغيرهم»^۴
صنعانی نیز همین قول را پذیرفته است و این چنین تصریح می کند: «قد علم أن خبر الواحد يفيد الظن فإذا حفته القرائن أفاد العلم كما قال الحافظ في النخبة»^۵.

۱. أندلسی، ابن حزم، الإحكام في أصول الأحكام، ج ۱، ص ۱۰۳.

۲. ابن قیم، محمد، مختصر الصواعق المرسلة على الجهمية والمعتلة، ص ۵۵۳.

۳. البانی، ناصرالدین، الحديث حجة بنفسه في العقائد والأحكام، ص ۵۳؛ همو، أشرطة متفرقة، ج ۱۴ ص ۲۲۹.

۴. صبری، عامر، حجية خبر الآحاد في العقائد والأحكام، ص ۱۰.

۵. صنعانی، محمد، توضيح الأفكار، ج ۱، ص ۲۶.

۳. خبر واحد ثقه، مطلقاً مفید ظن است

قول سوم این اعتقاد را بیان می‌کند که خبر واحد در هر صورت، اعم از محفوف به قرائن و غیر آن، مفید ظن است و در هر فرضی مادامی که متواتر نباشد، مفید ظن است. نووی در تقریب می‌آورد که خبر واحد مادامی که به درجه تواتر نرسیده است، مفید ظن خواهد بود و این دیدگاه محققان و اکثریت است:

وذكر الشيخ تقي الدين أن ما روياه أو أحدهما فهو مقطوع بصحته والعلم القطعي حاصل فيه، وخالفه المحققون والأكثر، فقالوا: يفيد الظن ما لم يتواتر، والله أعلم.^۱

صبری، یکی از نویسندگانی است که این اختلاف را فقط یک مسئله نظری، بدون هیچ تأثیر علمی می‌داند. او هرگونه تأثیر این اختلاف در واقع را نفی می‌نماید؛ زیرا بر این باور است که همه مخالفین و موافقین افاده علم، وجوب عمل بر اساس خبر واحد دارای شرایط قبول را پذیرفته‌اند:

قلت: أرى الخلاف بين هؤلاء وبين الذين يقولون إنها تنقيد العلم خلافاً نظرياً ليس له أثر في الواقع، فالجميع يوجبون العمل بخبر الواحد إذا توافرت فيه شروط القبول.^۲

خبر واحد و اعتقادات

یکی دیگر از مسائل حائز اهمیت و محوری در خبر واحد، گستره حجیت آن در اعتقادات اسلامی است. مخالفین حجیت اخبار آحاد در اعتقادات به دلایلی تمسک کرده‌اند؛ مانند: ۱. از آنجاکه اعتقادات اموری یقینی و قطعی هستند، به دلیل هم‌سنخ نیز نیاز دارند و در نتیجه دلیلی حجیت خواهد داشت که مفید علم باشد؛ ۲. اعتقادات امور علمی و احکام امور عملی هستند و خبر آحاد فقط در امور عملی حجت‌اند. در مقابل، موافقین حجیت اخبار آحاد در اعتقادات، این‌گونه احتجاج کرده‌اند: ۱. خبر واحد مفید علم است و در اعتقادات نیز حجت است. ۲. اعتقادات نیز اموری عملی هستند و بر اساس آن عقدالقلب که فعلی جواهری است، صورت می‌گیرد. اما ابن تیمیه، ابن قیم و البانی ادله دیگری را نیز برای اثبات نظر خود در پیش گرفته‌اند.

۱. نووی، یحیی، تقریب، ج ۱، ص ۱.

۲. صبری، عامر، حجیه خبر الآحاد في العقائد والأحكام، ص ۱۴.

ابن قیم حجیت خبر واحد در اعتقادات را براساس اجماعی یقینی می‌داند و معتقد است کسی که اندکی در این مسائل تخصص داشته باشد، در این مسئله شک نمی‌کند و از نظر اهل حدیث این امر به صورت ضرورت دینی، مانند مسئله عدالت صحابه، است:

وَأَمَّا الْمَقَامُ الثَّامِنُ: وَهُوَ انْعِقَادُ الْإِجْمَاعِ الْمَعْلُومِ الْمُتَيَقِّنِ عَلَى قَبُولِ هَذِهِ الْأَحَادِيثِ وَإِثْبَاتِ صِفَاتِ الرَّبِّ تَعَالَى بِهَا، فَهَذَا لَا يَشْكُ فِيهِ مَنْ لَهُ أَقْلٌ خَبِرَةٌ بِالْمَقُولِ ... هَذَا أَمْرٌ يَعْلَمُهُ ضَرُورَةً أَهْلُ الْحَدِيثِ كَمَا يَعْلَمُونَ عَدَالََةَ الصَّحَابَةِ وَصِدْقَهُمْ وَأَمَانَتَهُمْ وَتَقْلَهُمْ ذَلِكَ عَنْ نَبِيِّهِمْ ﷺ.^۱

البانی، وهابی معاصر، به صورت دیگری وارد حل این مسئله و اثبات حجیت خبر واحد در امور اعتقادی می‌شود. او با بیان سه دلیل مطلب خود را اثبات می‌کند:

۱. بطلان عدم اقتران عقیده به عمل و عدم اقتران احکام عملی به عقیده

البانی معتقد است اینکه بین احکام عملی و اعتقادات فرق بگذاریم و در احکام، اخذ به خبر واحد را واجب بدانیم و در اعتقادات اخذ به آن را لازم ندانیم، مبتنی بر دو مسئله است: ۱. عدم اقتران عقیده به عمل؛ ۲. اقتران احکام عملی به عقیده، که هر دو مسئله باطل است؛ در نتیجه این فرق گذاری نیز باطل و اشتباه خواهد بود:

أن التفريق بين العقيدة والأحكام العملية، وإيجاب الأخذ بحديث الآحاد في هذه دون تلك إنما بني على أساس أن العقيدة لا يقترن معها عمل، والأحكام العملية لا يقترن معها عقيدة، وكلا الأمرين باطل!^۲

۲. فرق گذاشتن بین عقیده و احکام تفسیری داخل شده در اسلام

دیگر دلیل البانی بر حجیت اخبار آحاد در عقیده این است که اصل فرق گذاری بین عقیده و احکام و وجوب عمل به اخبار آحاد در یکی بدون دیگری، تفسیری وارد شده در اسلام است و سلف صالح و ائمه اربعه هرگز آن را نمی‌دانسته‌اند:

والحق أن التفريق بين العقيدة والأحكام في وجوب الأخذ فيها بحديث الآحاد فلسفة دخيلة في الإسلام، لا يعرفها السلف الصالح ولا الأئمة الأربعة الذين يقلدهم جماهير المسلمين في كل العصر الحاضر.^۳

۱. ابن قیم، محمد، مختصر الصواعق المرسلة على الجهمية والمعتلة، ص ۶۰۵.

۲. البانی، ناصرالدین، موسوعة الألبانی فی العقيدة، ج ۱، ص ۳۲۷.

۳. همان، ج ۱ ص ۳۳۴.

۳. خودمتناقض بودن اعتقاد به عدم اثبات عقیده با خبر واحد

به نظر البانی گزاره «حدیث احاد مثبت عقیده نیست» خود یک اعتقاد است که توسط یک خبر واحد نقل شده است. گویا او اشاره دارد به متناقض بودن این عقیده با مبنای کسانی که آن را مطرح کرده‌اند و به عبارتی خودمتناقض است: «حدیث الاحاد لا تثبت به عقیده»، وموضع العجب أن قولهم هذا هو نفسه عقيدة^۱.

ادله حجیت خبر واحد

برای حجیت خبر واحد در اعتقادات و علم‌آور بودن آن، ادله مختلفی از سوی وهابی‌ها ارائه شده است که البانی در دو کتاب الحديث حجة بنفسه في العقائد والأحكام و أشرطة متفرقة آن‌ها را بیان کرده است. یکی از ادله مهم قرآنی، آیه ۱۲۲ سوره توبه است که بسیار به آن استناد شده است، ما نیز به طرح آن می‌پردازیم:

محبوبی به آیه «نفر» با این تقریر استناد می‌کند که رسول خدا ﷺ فرستادگانی را برای تبیین احکام آخرت به نواحی مختلف فرستاد، درحالی‌که آن‌ها مسائل اعتقادی را بیان می‌کردند و مردم نیز آن را می‌پذیرفتند:

﴿فلولا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين ولينذروا قومهم إذا رجعوا إليهم لعلهم يحذرون﴾ الطائفة تقع على الواحد فصاعدا والرسول عليه السلام قبل خبر بريرة وسلمان في الهدية والصدقة وأرسل الأفراد إلى الأفاق والأخبار في أحكام الآخرة لا توجب إلا الاعتقاد وهي مقبولة... والأحاديث في أحكام الآخرة منها ما اشتهر ومنها ما دون ذلك وكل ذلك يوجب ما ذكرنا لأنها توجب عقد القلب وهو عمل فيكفي له خبر الواحد وفي هذا نظر لأنه يجب أن لا يختص هذا بأحكام الآخرة بل يكون كل الاعتقادات كذلك.^۲

البانی نیز آیه نفر را از ادله وجوب اخذ به خبر واحد در اعتقاد، می‌داند و این چنین به آن تصریح می‌کند:

[من الأدلة] على وجوب الأخذ بخبر الواحد في العقيدة: الدليل الأول: قوله

۱. همان.

۲. محبوبی، عبیدالله، شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه، ج ۲، ص ۶.

تعالی: ﴿وما كان المؤمنون لينفروا كافة فلولا نفر من كل فرقة منهم طائفة ليتفقهوا في الدين ولينذروا قومهم إذا رجعوا إليهم لعلهم يحذرون﴾.^۱

اختلاف شیعه و وهابیت در حجیت خبر واحد

ظاهر کلمات و عبارات علمای شیعه نشان‌دهنده این است که آن‌ها حجیت خبر واحد در مسائل اعتقادی را به دلیل ظنی بودن آن نپذیرفته‌اند؛ هرچند برخی از علمای معاصر، نظری مخالف آن‌ها ارائه کرده‌اند. شهید ثانی رحمته الله روایات وارده از طریق آحاد را واجب‌التصدیق نمی‌داند؛ زیرا جواز عمل به خبر ظنی را در احکام شرعی ظنی، امری مورد اختلاف می‌داند و چگونه امکان دارد در مسائل اعتقادی علمی به آن عمل شود. همچنین وجوب تصدیق خبر واحد را مصداق تلکیف بمالایطاق می‌داند:

وأما ما ورد عنه عليه السلام من طريق الآحاد فلا يجب التصديق به مطلقاً وإن كان طريقه صحيحاً لأن خبر الواحد ظنی قد اختلف في جواز العمل به في الأحكام الشرعية الظنية فكيف الاعتقادية العلمية ، ولاستلزامه التکلیف بما لا يطاق ، وإن كان قد يجب العمل بمدلوله في بعض الموارد، لكن لا على سبيل المعرفة.^۲

ابن تیمیه با طرح مبحث تلقی امت به قبول، دایره علم‌آوری خبر واحد را گسترده‌تر می‌کند و بسیاری از اخبار آحاد را با این استناد علم‌آور می‌داند:

ولهذا كان جمهور أهل العلم من جميع الطوائف على أن (خبر الواحد) اذا نقلته الأمة بالقبول تصديقاً له أو عملاً به أنه يوجب العلم وهذا هو الذي ذكره المصنفون في أصول الفقه من اصحاب أبي حنيفة ومالك والشافعي وأحمد.^۳

اکنون به‌خوبی روشن شد شیعه مطلقاً خبر واحد را دارای حجیت برای اثبات و اعتقادات نمی‌داند؛ ولی ابن تیمیه و به‌تبع او ابن قیم و البانی، همان‌گونه که قبلاً به آن اشاره شد، به‌دنبال اثبات حجیت آن در اعتقادات با توجیهات مختلف هستند.

۱. البانی، ناصرالدین، موسوعة الأکبانی فی العقيدة، ج ۱ ص ۳۱۷.

۲. شهید ثانی، زین‌الدین، المقاصد العلیة فی شرح الرسالة الألفية، ص ۴۵.

۳. ابن تیمیه، احمد، کتب و رسائل و فتاوی ابن تیمیه فی التفسیر، ج ۱۳، ص ۳۵۱.

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

در اختلاف و نزاع صورت‌گرفته میان فرق اسلامی دربارهٔ حجیت خبر واحد در امور اعتقادی، سه قول اصلی مطرح شده است. هر چند با توجه به عدم وحدت رویه در نقد و بیان آرا و اتحاد تعابیر با اختلافاتی جزئی مواجه هستیم؛ ولی به‌صورت کلی وهابیت، به‌تبع از ابن تیمیه، حجیت اخبار آحاد در اعتقادات را به‌عنوان یک اصل پذیرفته است؛ زیرا ابن تیمیه با طرح مسئلهٔ تلقی امت به قبول روایات، بسیاری از اخبار آحاد را مفید علم می‌داند و در نتیجه استناد به آن در اعتقادات با مشکل مواجه نخواهد بود. ابن قیم جوزی، شاگرد ابن تیمیه، نیز تصریح نمود که حجیت آن در اعتقادات، امری اجماعی است. البانی، وهابی معاصر، نیز با انکار برخی قواعد و گزاره‌های مطرح‌شده توسط مخالفین حجیت خبر واحد، حجیت آن‌ها در اعتقادات را همانند احکام دانست.

کتاب نامه

۱. قرآن کریم.
۲. ابن تیمیة الحرانی، احمد بن عبدالحلیم، **کتاب ورسائل وفتاوی شیخ الإسلام ابن تیمیة**. تحقیق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم العاصمی النجدی، مكتبة ابن تیمیة، چاپ دوم.
۳. ابن قیم جوزی، محمد بن ابی بکر بن ایوب بن سعد شمس الدین، **مختصر الصواعق المرسلة على الجهمية والمعتلة**، قاهره: دار الحديث، چاپ اول، ۱۴۲۲ق/ ۲۰۰۱م.
۴. اندلسی، أبو محمد علی بن احمد بن حزم، **الإحكام في أصول الأحكام**، قاهره: دار الحديث، چاپ اول، ۱۴۰۴ق.
۵. البانی، محمد ناصرالدین، **أشرطة متفرقة**، نرم افزار المكتبة الشاملة.
۶. البانی، محمد ناصرالدین، **الحديث حجة بنفسه في العقائد والأحكام**، مكتبة المعارف، چاپ اول، ۱۴۲۵ق/ ۲۰۰۵م.
۷. البانی، محمد ناصرالدین، **موسوعة الألبانی فی العقيدة**، صنعاء: مركز النعمان للبحوث والدراسات الإسلامية وتحقیق التراث والترجمة، چاپ اول، ۱۴۳۱ق/ ۲۰۱۰م.
۸. زركشى، بدرالدین محمد بن بهادر بن عبد الله، **البحر المحيط في أصول الفقه**، تحقیق: محمد محمد تامر، بیروت: دار الكتب العلمية، چاپ اول، ۱۴۲۱ق/ ۲۰۰۰م.
۹. شوکانی، محمد بن علی بن محمد، **إرشاد الفحول إلى تحقيق علم الأصول**، تحقیق: أحمد عزو عنایة، دمشق: دار الكتاب العربی، چاپ اول، ۱۴۱۹ق/ ۱۹۹۹م.
۱۰. شهید ثانی، زین الدین، **المقاصد العلية في شرح الرسالة الألفية**، تحقیق: مركز الأبحاث والدراسات الإسلامية، قم: مركز النشر التابع لمكتب الإعلام الإسلامی، چاپ اول، ۱۴۲۰ق/ ۱۳۷۸ش.
۱۱. صبری، عامر بن حسن، **حجية خبر الآحاد في العقائد والأحكام**، مدینه منوره: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.
۱۲. صنعانی، محمد، **توضیح الأفكار لمعاني تنقيح الأنظار**، تحقیق: محمد محی الدین عبدالحمید، مدینه منوره: المكتبة السلفية.
۱۳. المحبوبي البخاری الحنفی، عبید الله بن مسعود، **شرح التلويح على التوضيح لمتن التنقيح في أصول الفقه**، تحقیق: زكريا عميرات، بیروت: دار الكتب العلمية، ۱۴۱۶ق/ ۱۹۹۶م.
۱۴. النووی، یحیی، **التقريب**، نرم افزار الجامع الكبير.